

Gáspár Csaba László

Az etika sorsáról

Bevezetés

A cím nagy horderejű; súlyos gondolatmenetet sejtet. Aki etikáról és sorsról akar beszélni, annak európai önértelmezésünk mélyrétegébe kell aláereszkednie, ha pedig az etika sorsáról kíván valami érvényeset mondani, egyszersmind roppantul tágas távlatokat kell megidéznie. Ilyen mélységek és távlatok bejárására aligha vállalkozhatok. Itt a kötelező szerénység egyszersmind tanácsos óvatosság, ami ugyan önmagában nem garantál sikert, alkalmasint azonban megvéd a nagy tévedéstől. Ezért az alábbi fejtegetés inkább csak egy kérdés előzetes vázlata, az etika különleges apóriájának tudatosítása.

I. Az etika szükségessége

Az ember kontingens létező, mégpedig létének minden mozzanatában, így cselekvésében is. Ez azt jelenti, hogy tetteit nem tudja pontosan meghatározni és hatásait felmérni. Ha a cselekvés eredménye nem számítható ki előre, mert az mintegy leválik az emberről, akkor az ember cselekvése lényegileg felelőtlen. Cselekednie viszont kell, mert nem pusztán működik, mint az állat, hanem szabadon *képes* és *kell* meghatározni önmagát. Önmeghatározása viszont egy »világ«-nak nevezett többszereplős, létezők és személyek alkotta cselekvéstérben történik, ezen tér létezőinek és emberi személyeinek közvetítésével, ezért cselekvő önmeghatározása kihat a valóság összes szereplőjére. A feladatot akkor teljesíti, ha olyan tettet hajt végre, és úgy cselekszik, ami nem csupán önépítését szolgálja, hanem egyben valamiképpen garantáltan valóságkompatibilis. Ámde miképpen szabályozza cselekvését? A szabályozáshoz törvényre van szüksége, amit nem meríthet kizárólag önmagából, hiszen éppen önmagát kell szabályozni, erre pedig kontingens létezőként nem képes. Mi más lenne a kontingencia, ha nem éppen ez az ontológiai képtelenség?

Nos, erre szolgál az erkölcs, amely tartalmazza a valósághoz illeszkedő lehetséges cselekvések formális meghatározását. Aki ezeket teszi, „biztos” lehet abban, hogy megvalósítja önmagát, és nem rombolja a valóságot, még ha esetleg bizonyos körön és időtávon belül nem is feltétlenül látszik pozitívnak a cselekvés sem önmagára, sem az őt körülvevő világra nézve.

A törvénynek tehát *kívülről* kell jönnie. Ugyanakkor azonban az ember kontingenciájával egyetemben is szabad létező, ezért a külső törvénynek egyszersmind *belsőnek* kell lennie, különben idegen meghatározásként sértené az ember szabadságát. A külső és a belső viszonya többféleképpen alakulhat: lehetséges, hogy egy belső törvény válik külsővé, és lehetséges a klasszikus eset, hogy egy külső törvény interiorizálódik. Az első esetben ismét két alternatíva lehetséges. Ha egy-egy individuum saját törvénye válik kötelező külsővé, akkor önkénnyel és terrorral van dolgunk, ami minden dialektikus furfang ellenére mégiscsak a szabadság tagadása, ezért nem tesz eleget az etikával szembeni követelménynek. A másik alternatíva az, hogy annyi törvény lesz, ahány emberi individuum, akik mindegyike a saját törvényét követi. Ez azonban előbb-utóbb elkerülhetetlenné teszi a törvények harmonizálását, s végül is szükségképpen egy mindenki által elfogadandó általános normarendszer kidolgozásához vezet, ami lényegében külső törvényként funkcionál, melyet azután mindenkinek interiorizálnia kell. Ez az alternatíva megegyezik a klasszikus esettel, vagyis azzal, hogy a külső törvény válik belsővé. Ez áll az etikai gondolkodás fókuszában. Lényegét így fogalmazhatjuk meg: képes-e az ember felismerni valamely külső törvényt, és azt szabadon elismerni belsőnek.

A kérdés tehát a következő: képes-e az ember cselekvésének értékét előzetesen meghatározó törvény, *lex* észlelésére, és képes-e szabadságát egy ilyen törvényre bízni. Azt állítom, hogy a cselekvő ember mindig is észlel ilyen törvényt függetlenül attól, hogy ennek mennyire van tudatában, illetve milyen fogalmisággal ragadja meg. Ezt a következőkben az emberi cselekvés kontingenciájának elemzésével fogom megvilágítani.

II. Az emberi kontingencia

Az ember kontingenciájának az etika szempontjából két mozzanata van: az ember nem ura önmagának, ezért kontingens *szerző*; továbbá nem ura cselekvése eredményének sem, minél fogva kontingens *birtokos*.

1. Az ember tettének nem abszolút szerzője

Megtesszük, amit nem teszünk meg, és nem tesszük meg, amit megteszünk. Valahol rettenetes csönd van. Efféle gravitálunk.

Pilinszky: Hommage a Isaac Newton

Az ember nem képes teljesen beleadni magát egyetlen tettbe, ezért cselekvései nem azonosak teljes személyével. Ennek oka az, hogy nem birtokolja magát teljes egészében, hanem mindig a változás, az alakulás folyamatában van: processzuális létező, folyamatlény, aki mintegy önmaga körül áramlik. Különböző tettei személyének különböző aspektusait, tartományait jelenítik meg, illetve különböző tetteiben személyének más és más dimenziói realizálódnak, illetve vesznek részt. Teljes valóságát nem tudja egyetlen tettbe sűríteni és egyetlen akaratú aktusban realizálni. Egyetlen tettel sem azonos hiánytalanul.

Hétköznapi cselekvéseinknek jórészt nem mi vagyunk az eredendő szerzői, hanem csupán anonim tetteket taszítunk-lökünk tovább. Olykor pusztán öntudatlanul áthaladnak rajtunk: egy mogorva köszönés lehet éppenséggel mások által okozott rossz hangulat megnyilvánulása, s mint ilyen nem saját jogú alanyi tett, hanem pusztán mások negatív tétének reflektálatlan, öntudatlan továbbengedése vagy tovalökése. – Tetteink többnyire nem integrált személyiségünk koncentrált megnyilvánulásai, hanem részletek, részeredmények, vagy éppen figyelmetlenül, óvatlanul és öntudatlanul mintegy kihullanak belőlünk. Minél szórtabb egy személyiség, minél kevésbé képes szubsztanciálisan összefogni önmagát, annál szórtabbak a tettei, s annál inkább szétszóródik bennük ő maga. Ebből következően a jelenlegi antropológiai adottságok közepette a szó szigorú értelmében vett bűnt sem tud az ember elkövetni.

Míg I nem szorul rá semmire akaratának megvalósítása végett (vö. creatio ex nihilo) – akaratának anyaga és tárgya egyaránt: önmaga –, addig a véges ember csak valami objektív adottságon tudja érvényesíteni akaratát. Tétének anyaga nem csupán önmaga, akarata, hanem minden emberi cselekvésnek van az alanytól független „külső” tárgyi anyaga és eszköze is (valamivel valami által csinál valamit). Ezért nem csupán önmagát működteti tetteiben, hanem a világot is. Amennyiben pedig a világot magát is kontingensnek, esetlegesnek tekintjük, úgy a cselekvés erkölcsi minőségét magának a világnak mint a cselekvés külső anyagának a minősége is meghatározza, s nem csupán az emberi akaratnak mint a cselekvés belső anyagának

a minősége. Az általunk tapasztalt létállapotban az ember nem csupán nem rendelkezik önmagával, s ezért nem lehet teljes értelemben felelős szerzője a tettnek, hanem tettehez külső anyagot is igénybe kell vennie, amely anyag a maga objektív természetét, tulajdonságát, tényleges állapotát ugyancsak beleviszi a konkrét személy tettebe (pl. a nyelv állaga, a kultúra állapota, színvonala, a személy környezete jelentősen befolyásolja a tettet, színezi minőségét).¹

2. Az ember tetteinek nem abszolút birtokosa

*Megtörtént, holott nem követtem el, és
nem történt meg, holott elkövettem.
Pilinszky: Merénylet*

A tett leválik az emberi cselekvőről, objektiválódik, azaz belép egy objektív, a cselekvőtől különböző tárgyi rendbe, amely nem áll a cselekvő teljes és maradéktalan rendelkezése alatt. Ebbe hatolva a tett eredménye maga is kikerül a cselekvő hatásköréből, és objektív, tárgyi hatásként érvényesül az objektív tárgyi világban. – A cselekvő ember továbbá az objektív világ teljes ismeretével sem rendelkezik, ezért tetteinek hatását sem tudja kiszámítani. Ilyenformán a tett minden tekintetben önállósul a cselekvőhöz képest: a mű kilép a szerző ellenőrzése alól, s belép egy tárgyi világba, amelyben az ottani immanens törvényeknek megfelelő hatásként realizálódik.

Minden tettünk úgy viselkedik, mint az elhajított kő: bár a célpontot, a cselekvés célját mi határozzuk meg, és a követ is mi hajítjuk el, de attól a pillanattól fogva, hogy elhagyta a kezünket, már nem csak a repülés közben érvényesülő, általunk elvileg kiszámítható törvények, hanem a számunkra előre nem látható, a repülés közben fellépő *esetleges* történések is befolyásolják a *tényleges* röppályát. Arról nem is szólva, hogy egyáltalán nem biz-

¹ Ez a lehetséges filozófiai háttér az eredendő bűn teológiájának: Az előbbi fejtegetésből az következik, hogy ha egyszer a világban objektiválódott a bűn, azaz a világ »anyag«-ává lett, akkor immár az emberi tettek tárgyi anyagával (és eszközével) újra és újra belekerül minden emberi cselekvésbe. Ezért beszél a keresztény teológia áteredő bűnről, amely független az egyén szubjektív akaratától. A legnemesebb akarat is bűntől szennyezett anyaggal dolgozik. Egyedül Ádám, a principiális ember esetében volt a cselekvés külső anyaga a teremtés ép valósága, miközben Ádám maga is teljesen birtokában volt önmaga akaratának, következésképpen minden tetteiben benne volt a teljes integrált énje. Ezért tudott bűnt elkövetni. Amit tett, az valódi, teremtésformáló cselekedet volt.

tos, helyesen határoztuk-e meg a célt, és megfelelő erővel és irányban hajítottuk-e el a követ...

A dolog nem azon múlik, hogy egy bonyolult világban képesek vagyunk-e abszolút tudásra szert tenni egy röppálya minden pontjának hibátlan kiszámítására és abszolút meghatározására. Ez elvileg lehetséges lenne. Sokkal inkább arról van szó, hogy az emberi cselekvések világát, vagyis azt a terepet, ahová a tett érkezik, nem előre kiszámítható, törvényszerű, stabil, hanem szabad cselekedetek alkotják. Tetteink jelentősebb része nem a természetet éri és nem törvények által szabályozott természeti közegben realizálódik, ahogyan a hajítás példája sugallja, hanem a szabadsággal jellemzett emberi világban valósul meg, emberek alkotta közösségben, a társadalomban fejt ki hatását. A szabadság pedig ebben az esetben azonos az elvi kifürkészhetetlenséggel, minek folytán a szabadság közegébe érkező tett – a másik ember szabadságát érintő cselekvés – eredménye nem számítható ki előre. Gondoljuk meg: már egy ártalmatlan köszönés is veszélyes lehet, ki tudja, miféle reakciókat vált ki! A természeti világ mechanikus akció-reakció sémájának logikája szerint a hatás előre kiszámítható, ám a szabad létező reakciója nem, ezért itt nem is akció-reakció sémáról beszélünk, hanem találkozás-eseményről: a szabad emberi tettek találkoznak más emberek szabadságával.²

² Meg kell azonban jegyezni: a természeti világ determinált kauzalitása is csupán modell, újkori hipotézis, mely szerint változatlan törvények uralják a természeti világot. Mindazonáltal egy olyan átfogóbb valóság részeként is elgondolható a természet, amelyet roppant, általunk kiismerhetetlen kozmikus tudatosság és végtelen szabadság jellemez, s amelynek csupán egyetlen aspektusa, létmódja avagy régiója a »természeti« valóság, és ez is csak a diszkurzív és modellekben gondolkodó emberi megismerés számára mutatkozik determinált létmódnak. Az, amit a »természet« filozófiai fogalma jelöl, nem egyéb, mint az emberi megismerés által a valóság egészéből kihasított rész, melyet a történeti ember bizonyos korban mechanikus modell alapján definiál. Ebben az értelemben a »természet« nem objektív valóság, *in se* adottság, hanem előzetesen meghatározott megismerési terület, melyet egy sajátos megismerési mód által, sajátos szellemtörténeti körülmények közepette definiálunk ontológiai régióként (vö. »természet« az, ami mérhető és matematikailag leírható). – Ámde még ha azt feltételezzük is, hogy a természetet teljes mértékben mechanikus törvények uralják, akkor is az ember megjelenésével a természeti világban fellépett egy *cselekvőképes szabad ágens* (a mechanikusnak definiált természet nem „cselekszik”, hanem *működik*), minek következtében a természet létezése egyszer s mindenkorra „kiszabadult”, „kilöködött” a merőben determinisztikus lét tartományából, és az emberrel való *koegzisztenciája* folytán belekerült a szabadság örvényébe, azaz immár *sorsa* van. Hogy a természetre is kihat az emberi cselekvés etikai minősége, azt manapság aligha kell hangsúlyozni.

Az a világ tehát, ahova a tett becsapódik és hatást fejt ki, nem szigorú törvények által rögzített, stabil és változatlan, hanem folytonosan alakuló terep, amelynek állapotváltozásait nem lehetséges előre meghatározni.

Elvileg tehát minden egyes tettünk általunk beláthatatlan változást okoz a tárgyi világban. Akaratunk végtelensége és cselekvési kényszerünk lankadatlan késztetése nyomán állandón cselekszünk, ám megismerő kapacitásunk végeessége folytán nem tudunk teljes felelősséget vállalni tetteink eredményéért, az általuk előidézett változásokért, a beinduló folyamatokért, ezeket ugyanis nem tudjuk előre kiszámítani, legföljebb hozzávetőlegesen mérlegelni. Minden tett újabb és újabb *történelmet* indít el, és hatása elvileg az *egészre* kihat. Ha belegondolunk, megrémülünk a tettek roppant erejétől.³

Kitérő: Erkölc és hagyomány

Minden tett belehasít a világ szövetébe, és beláthatatlan módon sérti fel vagy szövöi tovább. Hogyan vehetnénk magunkra ekkora felelősséget? Nyilván csakis akkor, ha tudván tudjuk, hogy a tett eredménye illeszkedik a világ valódi lényegéhez, nem megsérti, hanem belesimul vagy egyenesen építi. Ez csak olyan tett lehet, amelynek garanciája van, amit az szavatol, hogy abszolút *tettképes* lénynek a cselekedete. Ezek a lények az *istenek*. Az archaikus ember azokat a tetteket ismétli, amelyek az istenek szavatolt archetipikus tettei, mert csak ezekről tudható biztosan, hogy nem sértik fel a világ szövetét, és nem hoznak bajt vagy átkot elkövetőjükre. Az egyéni kezdeményezések veszélyesek, hiszen eredményük kiszámíthatatlan. A valósághoz illeszkedő s ezért veszélytelen tettek, cselekvési minták foglaltak a *hagyomány*. A hagyomány biztonságát nem tanácsos elhagyni. Csak olyan tetteket szabad végrehajtani, amelyek a világ fennállásának törvényeihez igazodnak. Ezeket a törvényeket a világ teremtője határozta meg. Ezért a vallásos ember önmegvalósításakor is I-t követi, az ő törvényei szerint cselekszik.⁴

III. Az etikai törvény „tudása”

Ha egyszer az ember se teljes akaratát nem tudja belevinni tetteibe, se tetteinek következményeit nem tudja kellően felmérni, mert azok szükség-

³ Míg az állatban a természet cselekszik, addig az ember a természetben és a természettel cselekszik.

⁴ A katolikus liturgia az emberi egzisztencia döntő, egyéni elhatározást megvalósító cselekedeteinél – amelyek, egyéniek lévén, ismeretlen hatást idéznek elő, vagyis ismeretlen folyamatot indítanak be és ismeretlen állapotot eredményeznek – isteni segítséget kér. Ezek a szentségek, amelyek az isteni kegyelem megnyilvánulásai.

képpen leválnak róla és az öntörvényű, az ember által nem teljesen ismert és uralt világban önmozgásra tesznek szert, akkor hogyan tehető az ember felelőssé a cselekedeteiért? Vajon ilyen körülmények között van-e értelme erkölcsi felelősségről beszélni? – Nos, a felelősség, jogi értelme szerint valóban csakis addig terjed, ameddig a jogi értelemben vett szerzőség; a morális értelmű felelősség azonban tágabb, mint a szerzői jogképesség. Hogyan lehetséges ez, és mi ennek a különös aránytalanságnak az értelme?

Most érkeztem el tézisem lényegéhez: a racionális tervezésnek és felelős kivitelezésnek a kontingenciából következő hiányosságát az állandó és lényegi cselekvésre kényszerített ember egy sajátos, látens tudással egészíti ki, amely tudás a bizalom módusában és a remény formájában mutatkozik meg. Ha az ember tudja, hogy cselekvése messzebbre hat, mint racionális számítóképessége, és ennek ellenére cselekszik, mégpedig nem egyszerűen holmi nyegle felelőtlenségből, hanem elszántan, akkor a cselekvésben implicit metafizikai létértékelés, „háttéri tudás” rejlik, amely arról tanúskodik, hogy az ember bízik a valóság és cselekvése egymásra hangoltságában. Valójában minden cselekvésben ösbizalom munkál: bizalom a valóságban, abban, hogy befogadja, szívesen fogadja, és kedvező válaszra méltatja tetteinket. Ez a háttéri tudás a racionális mérlegelés határain túl igenli a valóságot, és igenli az ember aktivitását. Ez a minden tettben benne rejlő implicit ösbizalom vallásos elemnek is tekinthető: az ember spontán módon úgy éli meg a világot, mint tőle különböző, idegen, de vele szemben jóindulatú Valakit, vagy Valakinek a Valamijét (teremtést, ajándékot).

Ebben az ösbizalomban eredendő istentapasztalat rejlik, melyet kellő gondossággal ki lehet fejteni és kamatoztatni lehet a mindennapi gondok nehezítette létezés hordozásában. Sajnos, a modern ember a technika vélt birtokában teljesen elfedi ezt a látens pozitivitás-tapasztalatot, cselekvéseiben kizárólag értelmére és számítóképességére akar támaszkodni, és legfőleg a valóság szilárd szerkezetének hipotéziséig jut el mint minden természettudományos ismeret és technikai alkalmazás végső lehetőségi föltételéhez. Ez azonban csupán metafizikai hipotézis, amely alátámasztja ugyan a tudományos világhódítás folyamatát, de nem meríthető belőle erő a mindennapos egzisztencia gondjának leküzdéséhez.

A cselekvésben megnyilvánuló ösbizalom nem metafizikailag szilárd-szigorú és fegyelmezett tárgyi létet sejtet, hanem megszólító, befogadó, jóindulatú Valóságot. Aki cselekszik, az a valóság értelmességéről tesz tanúbizonyságot. Minden olyan tett, amit valaki teljes akaratával és jó szándékkal megcselekszik: hitvallás.

* * *

Ha az eddigi elemzés helytálló, akkor az emberi praxis maga tanúskodik egy ontológiai értékű etikai törvény érvényességéről, melyet a kontingencia

klasszikus fogalma is implikál. Ez az ontológiai érték azonban kizárólag az emberi gyakorlat során, e gyakorlat implicit elemeként realizálódik. Nem előzetes tárgyi adottság, hanem a cselekvésben konstituálódik, és maga a cselekvés tanúskodik róla. Míg az ember sorsa azon fordul, mit gondol önmagáról, milyen cselekvésben milyen önmagát valósítja meg, addig az etika sorsa viszont azon fordul, hogy a cselekvésben önmagát realizáló ember rendelkezik-e kellő érzékenységgel, mellyel képes felfedezni és megfelelőképpen artikulálni a cselekvésében ontológiailag implikált etikumot. De még ennél is többről van szó: mert az etikum minősége a cselekvés minőségétől függ, hiszen a cselekvésben válik észlelhetővé az etikai törvény. Ki mit gondol magáról, kiként cselekszik és miképpen, olyan etikumot észlel. Ilyenformán bár az ember sorsa az erkölcsi törvénytől függ, ugyanakkor – fölöttébb titokzatos módon – az erkölcsi törvény hatékonysága az ember cselekvő tanúskodásától függ. Tegyük hozzá: I-hez hasonlóan, aki úgyszintén az emberi hit által valóságos, jöllehet az ember I-től függő lény. Ebben a titokzatos korrelációban rejlik az ember roppant felelőssége és kontingenciájának titka: mégis csak rajta, benne és általa fordul termőre a valóság.